

АННА ОСИПЧУК,

*аспірантка, старший викладач кафедри
соціології Національного університету
“Києво-Могилянська академія”*

Теорія морфогенезу Марґарет Арчер як спроба синтезу “структура–агентність”

Abstract

The article discusses Margaret Archer’s morphogenesis theory by which she attempts to avoid both structural and agency reductionism, as well as to make a synthesis. From this perspective, the author analyzes the main concepts and tools of Archer’s theory — such as analytical dualism, cultural and structural elaboration, emergence and emergent properties, morphogenesis cycle, etc. — as well as their heuristic potential.

Упродовж останніх років можна спостерігати сплеск зацікавленості як американської, так і європейської теоретичної соціології теоріями, які намагаються подолати основні дихотомії (макро і мікро, об’єктивність і суб’єктивність, індивідуальне і колективне, структура і агентність тощо) шляхом їх синтезу. І якщо перша із зазначених дихотомій, як і спроба її синтезу, найбільшою мірою притаманна американській соціології, то європейська соціологія здебільше оперує подібним, але не тотожним розрізненням “структура–агентність”. У статті здійснено аналіз одного з підходів до синтезу рівнів “структура–агентність”, а саме теорії морфогенезу Марґарет Арчер¹.

---

¹ Марґарет Арчер [Margaret Archer] — сучасний британський соціолог. Цікавиться проблемами теоретичного синтезу, зокрема підходами до взаємодії та поєднання структури й агента, їхньому морфогенезу; дослідженнями соціальних інститутів. Тривалий час була головним редактором “Current Sociology”, у 1986–1990 рр. посідала пост президента Міжнародної соціологічної асоціації. Основні праці: “Social Origins of Educational System” (1979), “Culture and Agency” (1988, 1996), “Realist Social Theory” (1995), “Being Human: The Problem of Agency” (2000).

Порушені у цій розвідці питання є особливо актуальними в контексті розвитку сучасної теоретичної соціології в Україні, а саме з огляду на наявність наразі досліджень із проблем синтезу макро- та мікрорівнів і доступність певної літератури з цієї теми (українською та російською мовами)¹, чого не можна сказати про теорії синтезу рівнів “структура–агентність”. Пропонований огляд є на часі і через те, що теорії структурно-агентного (або структурно-агентнісного) синтезу дістали широке застосування у прикладних та історичних соціологічних дослідженнях, зокрема у дослідженнях трансформації таких соціальних інститутів, як освіта, медицина, родина, а також у дослідженнях соціальної та класової стратифікації сучасних суспільств. Поза тим, актуальним є і власне теоретичний контекст аналізу концепцій синтезу, зокрема в контексті дискусій щодо природи соціології як науки та проблем метатеоретизування. І зрештою, підхід, що розглядається, протистоїть водночас і конфліктному типу теоретизування, і еkleктичному змішуванню концепцій у рамках однієї теорії.

Загалом теорію морфогенезу Арчер можна схарактеризувати як найбільш розвинену та послідовну з усіх концепцій синтезу “структура–агентність”, що виходять із принципу дуалізму. (Тобто йдеться про розрізнення між структурою й агентом, на відміну від їх “злиття”, об’єднання в одне ціле, тобто “дуальності”. Прикладом теорій, базованих на останній, є теорія структурації Е.Гіденса та конструктивістський структуралізм П.Бурдьє.)

Одразу треба зазначити, що Арчер не обмежується питаннями синтезування структури й агента, але додає третій вимір — культуру. На її думку, через надання проблемі структури й агента центрального місця в сучасній соціологічній теорії “повністю відходить у тінь проблема культури й агента” [1, с. xi]. Для Арчер ці два питання є “паралельними”, мають подібні складові й тому можуть бути розв’язані тим самим методом. Отже, я вважаю доречним розглянути не тільки арчерівську концепцію структури й агента, а й її концепцію культури, щоб запропонувати послідовний і цілісний аналіз її теорії.

Принцип аналітичного дуалізму і його застосування в теорії М.Арчер

М.Арчер починає з критики соціології та філософії соціальних наук на підставі принципу аналітичного дуалізму. На її переконання, їхньою спільною помилкою є “злиття”, “об’єднання” (conflation) двох рівнів аналізу, які мають бути аналітично розрізнені. При цьому рівні аналізу, про які йдеться, — це або “структура й агент”, або “культура й агент”. На думку Арчер (і з цим, як на мене, варто погодитися), потрібен пошук їхніх (культури й агента або структури й агента) зв’язків, співвідношень, а не “поглинання різниці між “частинами” (організаційними чи ідеаційними) і “людьми”, які є носіями позицій чи ідей всередині їх” [1, с. xiv].

---

¹ Див., наприклад, статтю П.Кутуєва “Класична соціологія і сучасна соціальна теорія” (Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1/2. — С. 68–87), а також огляди В.Ганчера у таких виданнях: Социологическая теория сегодня. — К., 1994; Современная американская социология. — М., 1994.

Таким чином, говорячи про “структуру” чи “культуру” у співвіднесенні їх з “агентом”, слід мати на увазі відносини та зв’язки між двома аспектами соціального життя. І хоч би як тісно вони були переплетені (тут Арчер, зокрема, наводить приклад шлюбу водночас як легальної інституції і як повсякденної практики), вони мають бути аналітично розрізненими та чітко окресленими. Поряд із тим між ними існує постійна взаємодія, в якій вони формують один одного, передують один одному і є наслідками один одного. Отже, за Арчер, ми маємо утримуватися від концептуалізацій, які ускладнюють аналіз такої взаємодії.

Саме на цьому ґрунтується арчерівська критика відповідних соціологічних (зокрема, структурних) і культурологічних теорій. На її думку, всі вони оминають “частини” й “людей” [1, с. xv], припускаючись “помилки злиття”, і фундаментально хибним є те, що взаємодію між “частинами” та “людьми” не розуміють як основу структурної чи культурної динаміки.

Арчер наголошує, що злиття двох рівнів аналізу завжди відбувається в якомусь конкретному логічному напрямі: низхідному, висхідному чи середньому (downward, upward and central conflation). Перші два напрями відрізняються тим, що, власне — “частини” чи “люди” — визначається як епіфеномен, як похідний, залежний і непринциповий елемент, а не легітимацією “елізії”¹ як такої, тобто втрати одного з елементів. Іншими словами, за “низхідного злиття” епіфеноменом структури чи культурної системи (“частин”) є агент, або соціокультурна єдність (“люди”), розглядувані як “носії” структури чи культурної системи, детерміновані ними. Для “висхідного злиття” характерна протилежна ситуація: “люди” — агент чи соціокультурна єдність — детермінують “частини” — структуру чи культурну систему, тобто останні є епіфеноменами перших [докл. див.: 1, с. 25–71; 2, с. 203–207].

Подібним чином Арчер критикує і методологічний індивідуалізм та методологічний голізм (колективізм) [докл. див.: 3, с. 33–64], які можна співвіднести із суб’єктивізмом та об’єктивізмом. На її думку, обидва практикують “злиття”, зводячи до єдиного фундаментальні відмінності між структурою й агентом (або культурою й агентом).

Окрім того, помилки, пов’язані зі “злиттям”, не залежать суто від епіфеноменологізму, або редукції до якогось одного рівня аналізу. Арчер упродовжує поняття “середнього злиття” (або “елізійонізму”), де елізія відбувається на “середньому” рівні. За такого підходу відбувається позбавлення як “частин”, так і “людей” автономії, відносної незалежності, що справляє негативний ефект на аналіз їхньої взаємодії. Якщо розглядати реальність як двобічну, то помилковим є намагання “дивитися на два боки медалі водночас” [1, с. xiv]. Отже, принциповим для Арчер є розуміння того, що відповідні “частини” і “люди” *не* співіснують у часі, тобто певні структури, сформовані практиками агентів у минулому, передують (відповідним) діям

---

¹ Термін *елізія* (*elision*) запозичений із лінгвістики. Найчастіше елізія — це випускання одного чи більше звуків (голосного, приголосного або складу) задля полегшення вимови чи посилення виразності. Одним із синонімів елізії є синкопа, яка вказує на випадання голосного між двома приголосними.

та практикам агентів у теперішньому часі, коли ці практики своєю чергою трансформують структури майбутнього.

Арчер критикує елізійонізм (на прикладі теорії структурації Гіденса) за “змішування” різних часових проміжків в одному теперішньому часі та намагання одночасно розглянути “два боки медалі”, коли структура (“злита з культурою”) і агент розуміються як дуальність, де структура (правила і ресурси) існує лише в дії, а дія може бути зрозуміла тільки стосовно правил як інстанційованих, тобто даних і реально існуючих тільки у мить їх реалізації. За такого погляду (серединного злиття) втрачається об’єктивність та окремішність як соціальної структури (чи культури), так і особистості [докл. див.: 1, с. 72–96; 3, с. 65–103; 4, с. 461–462]. Отже, Арчер критикує концепції структурації як аналітично недостатні, позаяк саме зрозуміння структури й агента (а також культури) як незалежних дає змогу адекватно аналізувати їхню взаємодію між собою та із соціальною реальністю.

Відповідно, виникає питання, яким чином можна побудувати теорію, яка б уникла всіх видів “помилки злиття” і давала змогу адекватно аналізувати взаємодію структури (культури) й агента. Арчер робить це за допомогою *аналітичного дуалізму*. Саме дуалізм є типізувальним для її теоретизування і відрізняє його від, наприклад, теоретизування Бурдьє чи Гіденса, побудованого на принципі дуальності, тобто розгляді структури й агентності як двох боків або характеристик однієї сутності.

Поняття аналітичного дуалізму можна пояснити так. Для Арчер соціальна теорія (з відповідною онтологією [3, с. 5]) досліджує зв’язки в межах соціальної реальності й має бути спроможна охоплювати будь-які такі відносини. Саме тому потрібне аналітичне розрізнення між агентом і структурою (культурою чи системою), яке вможливило звернення до різних форм зв’язків і відносин між ними.

Принципово тут є різниця між аналітичним і філософським дуалізмом. В останньому разі йдеться про онтологічне відокремлення індивіда і суспільства, тоді як в аналітичному дуалізмі Арчер — про те, що в реальності не існує повністю окремих сутностей. Так, аналітичний дуалізм визнає неможливість існування жодного соціального утворення (на кшталт інституції, структури тощо) без людей, у поведінці яких вони, зокрема, маніфестуються. Але саме через нерозривне співіснування індивіда і суспільства або агента і структури (тобто не-дуалістичну онтологію) є принципово необхідною дуалістична пояснювальна методологія. Отже, у підсумку для Арчер агент і структура є онтологічно поєднаними й аналітично розрізненими для встановлення зв’язків між ними.

Неважко помітити, що поняття і розуміння аналітичного дуалізму були запозичені М.Арчер у Д.Локвуда¹. Так, Локвуд намагається поєднати за-

---

¹ Девід Локвуд [David Lockwood] — один із провідних британських соціологів. Цікавиться проблемами соціальної стратифікації, поділу праці та соціального порядку. Найчастіше цитується його концепція розрізнення системної та соціальної інтеграції. Основні праці: “Social Integration and System Integration” (1964), “Solidarity and Schism: The Problem of Disorder” in *Durkheimian and Marxist Sociology*” (1992).

гальний функціоналізм і теорію конфлікту з метою розвитку новаторської теорії, яка б аналітично поєднувала соціальну інтеграцію і системну інтеграцію з метою аналізу соціального світу. Для Арчер, послідовниці Локвуда, поняття соціальної та системної інтеграції (“людей” і “частин”, як вона говорить) є відповідниками агента і структури¹ [докл. див.: 7]. Для аналізу взаємодії культури й агента Арчер співвідносить системну інтеграцію з культурною системою, а соціальну — із соціокультурними єдностями, говорячи про паралельність таких розрізень. Тобто соціокультурні єдності та їхня взаємодія певним чином впливають на трансформації культурної системи (теорій, вірувань, цінностей тощо, а також їхніх формулювань), тоді як наявна культурна система зумовлює поточну взаємодію соціокультурних єдностей. Щодо останнього можна зауважити, що таке розрізнення ніколи не було метою Локвуда, але Арчер наводить досить змістовну аргументацію на користь його застосування [докл. див.: 1, с. xvi–xx, 103–109; 9, с. 336–338].

Аналітичний дуалізм передбачає наявність не тільки аналітичного, а й темпорального розрізнення [7, с. 693], коли можна говорити (онтологічно) про передування, причинність та наслідки (результат), тобто наявність процесу взаємо(транс)формування структури й агента (“людей” і “частин”) у часі (минулому, теперішньому й майбутньому).

Тут треба знову повернутися до теорії Д.Локвуда. Упроваджуване ним розрізнення між системною та соціальною інтеграцією передбачає розуміння реальності як “стратифікованої на види (класи), кожен із власними внутрішніми зв’язками” [10, с. 73]. При цьому системи є *емерджентними* (такими, що виникають) наслідками періодів соціальної взаємодії між акторами, які використовують свою владу (power) для реалізації своїх виборів. Отже, системи — “це ті результати агентності, що “виникають”², минають поріг, за яким реалізують свої владні каузальні впливи (powers), незалежно від агентів, які їх створили” [10, с. 73]. Таким чином, ці утворення, вироблені на якийсь момент акторами (діями), “передумовлюють” — у тому сенсі, що є умовами дій акторів у майбутньому, але не детермінують їх.

Для теорії Арчер є принциповим кожен із наголошених моментів:

- розуміння реальності як стратифікованої;
- концепція “виникнення” (emergence), або “емерджентності”;
- “передумовлення” (conditioning).

Саме завдяки “емерджентності” є можливою одночасна залежність структури/системи від агента/дії та набуття структурою/системою авто-

¹ Слід зауважити, що багато дослідників вважають некоректним таке отождошення. Наприклад, М.Перкман стверджує: якщо “у корені теоретичної проблеми перебувають парадоксальні відношення структури й агента, розрізнення між соціальною і системною інтеграцією є радше теоретичним інструментом” [8, с. 493]. Так, “структуралістський” розв’язок проблеми “структура–агент” можна поєднати як із поглядами, сфокусованими переважно на соціальній інтеграції (нормативний функціоналізм), так і з зосередженими на системній (структуралістський марксизм). Понад те, виходячи із оригінального розуміння цих понять у Локвуда, агент може впливати на системну інтеграцію так само, як структура на соціальну [там само].

² В оригіналі — emerge.

номності (автономних властивостей). “Передумовлення” дає змогу набутим автономним властивостям структур надалі обмежувати дії (практики) чи сприяти їм, але не настільки, щоб агент не справляв суттєвого впливу на результати дій і практик. Важливим аспектом є те, що у систем та структур не існує “бажаного для них напряму розвитку” [11, с. 457].

Тут треба зосередитись на понятті “емерджентності”. Власне його визначення та розуміння Арчер запозичує не у Д.Локвуда, а у Р.Бхаскара¹ [див.: 12, с. 249–253]. Емерджентність — це “походження речей із ступенем каузальної автономності від існуючого каузального рівня, з якого вони виникли”. Тобто: “каузальна автономія внеможливіює редукування емерджентних сутностей до того, з чого вони виникли. Властивості емерджентних речей не можна передбачити виходячи з властивостей нижчого рівня” [13, с. 104]. Наприклад, соціальні властивості загалом можуть бути пояснені тільки через інші соціальні властивості.

Водночас для Арчер емерджентність не є суто структурною характеристикою. Так, вона вирізняє три типи, або категорії, “емерджентних властивостей”, ознакою яких є гомогенність — тип та спосіб зв’язків між компонентами в них є внутрішнім, закономірно зумовленим та необхідним. (Одразу треба зауважити, що ці емерджентні властивості водночас є емерджентними передумовами, як такі, що залучені у цикли морфогенезу.) Кожен із трьох типів має відносну автономність, не може бути зведеним до інших, а також є відносно тривалим (у часі) [3, с. 175]. Отже, йдеться про: структурні (тобто структура), культурні (тобто культура, культурна система) та агентаційні (тобто агент чи агентність) властивості.

Треба зазначити, що Арчер говорить про емерджентні властивості як “відносні”, “здатні повернутися” до того, з чого вони “виникли”, а також такі, що мають власну “каузальну силу”, яку не можна звести до “сили [їхніх] компонентів” [3, с. 9–10]. Емерджентні властивості є, власне, історичними продуктами. Наприклад, як структурні властивості, вони є результатом попередніх дій та практик, але через наявність власних емерджентних властивостей і в агента, це відношення може розглядатися як системне — структурне — передумовлення. Зауважимо, що з цим пов’язана критика арчерівського аналітичного дуалізму. Зокрема, критики стверджують: якщо емерджентні властивості є онтологічно наявними, то й говорити треба не про аналітичний дуалізм, а про онтологічний [14, с. 226–227].

Окремо слід порівняти концепцію емерджентних властивостей М.Арчер і пропоновану П.Бурдьє концепцію репродукції. Якщо в Арчер процес є безпосереднім, тобто структурні емерджентні властивості безпосередньо

---

¹ Рем Рой Бхаскар [Ram Roy Bhaskar] — сучасний британський філософ, засновник напряму критичного реалізму. Критичний реалізм передбачає одночасне утримання від ірраціоналізму і від радикального раціоналізму на засадах діалектики та історичної рефлексії. Сам термін “критичний реалізм” є натяком на поєднання “критичного натуралізму” та “трансцендентального реалізму”. Критичний реалізм Роя Бхаскара пов’язаний із його працями як з філософії науки та соціальних наук, так і з історії філософії та проблем соціальної емансипації. Праці Бхаскара вплинули на цілий шерег британських соціологів, зокрема М.Арчер та Е. Гіденса.

передумовлюють агентність (агентаційні емерджентні властивості), то у Бурдьє цей процес є опосередкованим габітусом. Габітус можна метафорично назвати “структуротвірною і структурованою структурою”; водночас габітус нерозривно пов’язаний із практикою. Якщо ми спробуємо розглянути концепцію репродукування, що належить Бурдьє, у термінах “циклу емерджентностей” Арчер, то виявиться, що практика з нього виключена як самостійний учасник і зазнає набагато більшого впливу з боку габітусу та структури, ніж зі свого боку впливає на них. Доречніше говорити про саме вплив габітусу на практику та про передумовлення структури й габітусу. Отже, концепція репродукування передбачає більш виразний структурний вплив на практику (опосередкований габітусом), ніж просто передумовлення.

Проаналізуємо кожен із типів емерджентних властивостей окремо.

Так, *структурні* емерджентні властивості “не можуть бути редуковані до людей і є відносно тривалими [в часі], як і всі випадки “емерджентності”, їх можна специфікувати як такі, що їхні внутрішні та необхідні зв’язки включають матеріальні ресурси, людські або фізичні, й, разом із тим, як такі, що генерують каузальну силу, потрібну для самих зв’язків” [3, с. 177]. Звідси – структурні емерджентні властивості належать до області “матеріальних інтересів, влади, ресурсів, групових альянсів та антагонізмів” [3, с. 177].

До структурних емерджентних властивостей можна віднести розподіл ролей та ресурсів, соціальну або класову стратифікацію в суспільстві, соціальні системи та інституції тощо. Таким чином, структуру можна визначити як “систему зв’язків” між соціальними позиціями, що передбачає “перед-існування” її як “генеративного механізму”, її участь у “взаємодії з іншими об’єктами, які мають каузальну силу та відповідальність” у “стратифікованому світі”. Таке розуміння структури передбачає також недетермінованість, але пояснюваність “результатів, що є наслідками такої взаємодії”¹ [3, с. 105, 169].

Позаяк до культури застосовується такий самий підхід, як і до структури, у схожий спосіб виокремлюються *культурні* емерджентні властивості. Тобто йдеться про перед-існування, автономність і тривалість елементів культурної системи, “що забезпечують їх ідентифікацію як окремих сутностей, що відрізняються від змістів та сенсів, носіями яких є агенти у деякий визначений час” [3, с. 179]. Отже, таке розрізнення спирається на визнання домінування логічних зв’язків між елементами культурної системи, тоді як між культурними агентами превалюють каузальні зв’язки. Прикладом перших зв’язків є твердження про співзвучність і узгодженість ідей А і теорії Б, тоді як другі можна уявити як вплив ідей А на теорію Б.

Іншими словами, логічна узгодженість або неузгодженість, яка характеризує зв’язки всередині культурної системи, належить до “світу ідей”, або “змісту бібліотек” [3, с. 179]. Якщо в разі набуття логічних зв’язків (узгодженості або неузгодженості), вони є внутрішньо і з необхідністю поєднаними,

---

¹ Х. Домінгес, наприклад, твердить, що погляди Арчер на структуру є досить наближеними до французького структуралізму, наприклад до уявлень К. Леві-Строса, згідно з якими структура розуміється як “прихований генеративний механізм” [див.: 14, с. 239/1].

то такі зв’язки створюють культурні емерджентні властивості — ідеї, теорії, цінності, переконання тощо, а якщо чіткіше — пропозиційне формулювання їх. Такі емерджентні властивості є об’єктивними й перебувають в автономних відношеннях між собою. При цьому вони існують незалежно від думки про них агентів, від того, переймаються останні ними чи ні, незалежно від будь-чийого наміру знати, вірити, мати думку про них чи належати до них.

Питання каузальної узгодженості чи послідовності нерозривно пов’язані із питаннями влади та впливу й передбачають використання агентами різних технік — маніпуляції, аргументування, легітимації тощо. Таким чином, каузальні зв’язки (узгодженість) містять компонент агентності. Якщо пригадати наведене вище розрізнення між культурною системою (зв’язки між компонентами культури, тобто емерджентними властивостями) і соціально-культурною інтеграцією (зв’язки між агентами культури та їхня взаємодія), то стає зрозумілим, що каузальна узгодженість належить якраз до останнього. Саме до виміру соціально-культурної взаємодії слід віднести релігійний досвід, генерування міфів, забобонів, переконань, смаків, пререференцій тощо. Усе це існує (по)за логічним, й існування його може як визнаватися агентом, так і бути невизнаним (наприклад, у разі маніпулювання) чи частково визнаним (наприклад, у разі громадської думки).

Тобто емерджентними культурними властивостями є власне тільки логічні зв’язки, тільки *пропозиції* теорій, вірувань, переконань, цінностей тощо, те, що утворює культурну систему. Натомість каузальні зв’язки належать уже до виміру агента — соціокультурної єдності та взаємодії. Звичайно, якщо говорити про культуру як цілісність, то її не можна редукувати до якогось одного виміру, а тому взаємодія між цими вимірами подібна до взаємодії “структура–агент” і має розглядатися як така. Детальніше про це йтиметься в межах розгляду морфогенезу культури.

Наостанок розглянемо *агентаційні* емерджентні властивості, або *емерджентні властивості людей*.

Ознаками агента є активність, рефлексивність, відносна автономність (від структури), спрямованість, інноваційність, інтенціональність та креативність. Разом із тим агент не розглядається як такий, що має здатність усвідання. М.Арчер водночас пориває як із гуманістичним (тут — Просвітницьким) поглядом на людину як на “господаря природи”, так і з розумінням агента (людини, актора) як епіфеномена соціальних сил чи соціально-культурних структур. Агент може як підсилювати впливи культури чи структури, так і протистояти їм.

Загалом, у ролі агентів можуть виступати як індивіди, так і колективи чи групи індивідів, ба навіть, предиспозиції чи групи інтересів.

Можна вирізнити два типи агентів — корпоративний і первинний, які відрізняються тим, у який момент вони “беруть участь” у процесі морфогенезу. Так, усі люди, як такі, що відносяться до світу через матеріальну стратифікаційну систему, необхідно є “первинними агентами” — представниками певних груп інтересів деякої колективності. Поняття “корпоративний агент” передбачає активну участь та [пере]творення у відносинах колективностей і визначається на підставі причин “чинити так, а не інакше” [3, с. 130].

Принциповим для Арчер є розуміння людини як “стратифікованої”. На першому рівні перебуває людина як “природна істота”, яку формують біологічні “перед-соціальні” риси. Ставлення до світу (наприклад, немовляти) є недиференційованим, ґрунтованим на біологічних зв’язках. Водночас людині на цьому рівні притаманна здатність навчатися та розвивати “сенса себе”, самосвідомість [3, с. 282–293]. Така самосвідомість є другим рівнем, що з необхідністю включений у соціальне життя, але сам по собі є перед-соціальним, пролонгованим, автономним і каузально результативним. Проте його неправильно ототожнювати із “концепцією себе”, або “уявленням про себе”, яке є соціальним і досить мінливим [3, с. 126].

Щодо розвитку “самосвідомості” треба наголосити важливість практики як такої. “Самосвідомість виходить із наших убудованих у реальність практик, де вбудованість необхідно належить до людських властивостей, які не є соціальними за типом” [16, с. 13]. Таким чином, наголос на практиці робить виникнення “самосвідомості” незалежним від “залучення до суспільного діалогу”, не-соціальним, але залежним (певною мірою) від місця у світі як такому, а не від суспільства чи соціальності.

Третім рівнем (розвитку) людини (агента) є виникнення “персональної ідентичності”. Вона будується і виходить із взаємодії зі світом, його природним, практичним і соціальним порядком і передбачає сформовану “самосвідомість”. Власне це є тим, що становить нашу турботу у світі, що є для нас важливим. Наявність персональної ідентичності передбачає постійний внутрішній діалог між “діючим “Я”, колишнім “Я–мене” і майбутнім “Ви”, ... в якому [діалозі] самість ідентифікується як “сутність-з-цими-констеляціями-інтересів-і-турбот”“ [16, с. 17].

Нарешті, виокремлюється “соціальна ідентичність” — здатність “виразити те, що є нашими інтересами й заторкує нас у соціальних ролях” [17, с. 10]. З такого визначення випливає, що концепт “соціальної ідентичності” є відносним, понад те, вона передбачає існування відносно автономних структур й агента, формується “на поверхні “структури й агента” [17, с. 10].

Між персональною і соціальною ідентичностями існують зв’язки діалектичного типу. Також можна розрізнити “три моменти взаємодії”, кульмінацією яких є такий синтез, що як персональна, так і соціальна ідентичність стають емерджентними та виокремленими, водночас допомагаючи одна одній формувати таку емерджентність й окремішність. На першому етапі персональна ідентичність впливає на вибір соціальної ідентичності в процесі її виникнення (наприклад, майбутньої соціальної ролі). Остання одразу починає впливати на виникнення (й зміну) персональної ідентичності, після чого настає момент “синтезу персональної й соціальної ідентичностей у формі їхнього постійного взаємовпливу” [17, с. 13].

Морфогенез та його аналіз

Вище було розглянуто підходи М.Арчер до визначення і розуміння структури, агента і культури, принципи застосування аналітичного дуалізму, а також концепт “емерджентності” й “емерджентних властивостей”. Та щоб отримати цілісне уявлення про теорію Арчер і можливості її подаль-

шого розвитку та застосування, належить розглянути власне процес морфогенезу та його специфіку.

Морфогенез можна визначити як процес, в якому складні взаємодії не тільки ведуть до змін у структурі системи, її формі чи стані (на противагу морфостазу), а й мають кінцевим продуктом структурний розвиток і творення [11, с. 458].

Теорія морфогенезу наголошує існування емерджентних властивостей соціальної взаємодії, аналітично відокремлених від дії та взаємодії, які їх продукують і які, своєю чергою, виникнувши, змінюють і передумовлюють взаємодії.

Виходячи з розглянутих вище концепцій, можна запропонувати таку загальну схему морфогенетичного циклу [3, с. 193]:

T1

Емерджентні властивості
(передумови)

T2

Взаємодія

T3

Розвиток і творення
емерджентних властивостей
(передумов наступного циклу)

T4

Рис. Морфогенетичний цикл

Отже, на початку циклу (T1) емерджентні властивості, сформовані в минулому, тобто передують взаємодії, виступають у вигляді “емерджентних передумов” і зумовлюють взаємодію агентів. Під час взаємодії (T2 – початок взаємодії, T3 – кінець) агенти діють як соціальні актори (тобто виконують ролі) за певних умов. При цьому відповіді агентів на наявні умови взаємодії мають креативний характер, а ситуація оцінюється щодо певних інтересів, уподобань тощо. Нарешті, соціальна взаємодія має своїми наслідками розвиток, творення і вдосконалення (T3–T4) емерджентних властивостей, які для наступного циклу стають передумовами взаємодії. Тобто момент T4 даного циклу буде моментом T1 для нового циклу.

Окремо слід сказати про специфіку залученості агента в такий цикл. Так, агент діє за умов наявності ситуаційної логіки, яка формується емерджентними властивостями культури та структури, їхнім комплементарним або заперечувальним відношенням. За такої ситуації колектив як первинний агент починає реалізувати відповідні інтереси в процесі взаємодії як уже корпоративний агент через зважування й оцінку матеріальних та ідеальних інтересів з використанням ситуаційної логіки чотирьох типів (які є контингентними/необхідними і заперечними/комплементарними); йдеться про елімінацію чи компроміс, а також оборону чи опортунізм [10, с. 79–84].

Як можна вирізнити три типи емерджентних властивостей (а отже, й передумов) — структурні, культурні та агентаційні в межах аналізу відповідно структури, культури і агента, так само можна аналітично виокремити три відносно автономні процеси у загальному морфогенезі, які при цьому взаємодіють один з одним. Ідеться про морфогенез структури, культури й агента.

Усі три процеси постійно здійснюються у суспільстві й завжди є взаємопов'язаними, бо “перетинаються у своєму середньому елементі, адже всі генеративні механізми справляють вплив тільки через людей” [3, с. 193]. Водночас унаслідок їхньої відносної автономності ці процеси не обов'язково мають бути синхронізованими”. Так, коли один перебуває у стадії морфогенезу, інший може бути на етапі морфостази” [3, с. 193]. Понад те, фокусом теорії є аналіз взаємодій і зв'язків як усередині кожного з циклів, так і між циклами.

Подібно до загальної схеми процесу морфогенезу, в разі морфогенезу структури структурні емерджентні властивості (передумови) впливають на соціальну взаємодію, яка, своєю чергою, призводить до структурного розвитку, творення й удосконалення, тобто до виникнення нових і трансформації наявних структурних емерджентних властивостей (або емерджентних передумов для наступного циклу)¹. Таким самим чином відбувається і морфогенез культури.

Варто зазначити, що М.Арчер наводить кілька прикладів застосування концепту морфогенезу культури, наприклад у межах аналізу парадигм класичної соціології (Дюркгайма та Вебера) щодо досліджень культури [докл. див.: 19, с. 96–114].

Нарешті, третім складником загального морфогенезу в суспільстві є морфогенез агента. “...У тій самій послідовності зумовлень і взаємодій, через яку агент втілює соціальну трансформацію, відбувається і систематична трансформація соціального агента як такого... Агент спричинює структурне та культурне творення, розвиток і вдосконалення, але й сам зазнає їх у цьому процесі” [20, с. 42].

Таким чином, можна говорити про морфогенез агента. Понад те, розрізнення агента як первинного і як корпоративного дає змогу виокремити два типи агента на різних етапах морфогенезу.

Виходячи з цього, можна говорити про “*подвійний морфогенез*”, тобто процес, “в якому творення і розвиток як структури так і агента поєднуються у процесі взаємодії. Структура є передумовою і результатом взаємодії, тоді як агент формує і трансформує структуру, водночас реформує в цьому процесі й себе” [20, с. 42].

Можна окреслити таку схему морфогенезу агента — соціокультурні передумови групи (емерджентні властивості групи) впливають на групову інтеракцію, яка, своєю чергою, веде до групового розвитку, творення й удосконалення.

---

¹ Тут треба зауважити, що деякі дослідники вважають пояснення взаємозалежності та зв'язку між структурою й агентом, запропоноване Арчер, недостатньо чітким, непереконливим та неоднозначним [докл. критику див.: 18, с. 516–519].

Крім процесу морфогенезу агента Арчер описує й “особистісний” морфогенез. Тобто “розвинена емерджентна людина постійно переглядає свої “Я”, “мене”, “ми” та “Ви”, що є складовими її власного морфогенезу... та застосовує свою автономну персональну владу (силу) для здійснення їх відтворення або трансформації” [17, с. 15]. У цьому процесі вони активно залучаються як до власного особистісного розвитку, так і до постійного перетворення реальності (природної, практичної та соціальної). Отже, маємо таку модель процесу морфогенезу агента як особистісного морфогенезу людини (він, як і попередні типи морфогенезу, є одним зі складників загального морфогенезу в суспільстві): *зумовлене “Я–мене”*, або первинний агент, впливає на *інтерактивне “Ми”*, або корпоративного агента, який веде до [пере]творень “Ви” (персональної та соціальної ідентичностей).

Щодо всіх розглянутих моделей та загального процесу морфогенезу слід наголосити, що позаяк взаємодія емерджентних властивостей, структури, агента і культури відбувається в історичному часі, де сформовані в минулому умови передумовляють (але не детермінують) взаємодію агентів у теперішньому часі, результатом якої є зміна умов (що в майбутньому знову будуть слугувати передумовами взаємодії), не можна говорити ані про проблематичність соціальних змін, ані про їхній буцімто “флуктуаційний характер”. Власне, такий підхід можливий тільки в рамках реалістичного погляду на суспільство [докл. див.: 21, с. 194–199; 22; 23, с. 449–452].

Висновки

Арчер проводить аналітичне розрізнення між структурою й агентністю, застосовуючи принцип аналітичного дуалізму. При цьому це дозволяє їй не розрізняти їх онтологічно, особливо, якщо взяти до уваги, що структура й агентність “діють”, а отже, “існують” на різних етапах процесу морфогенезу. Такий підхід принципово відрізняється від інших спроб синтезу, зокрема від теорій Гіденса та Бурдьє, для яких засадничим є принцип дуальності. Так, Гіденс у принципі не розрізняє агентність і структуру, і вони зливаються в одну сутність, при цьому злиття це постулюється і як онтологічне, і як аналітичне. Бурдьє йде іншим шляхом і, розрізняючи структуру та агентність (практики) як такі аналітично та онтологічно, впроваджує принципово нову сутність — *габітус*, яка має характеристики як структури, так і агентності, а отже, є виявом їх дуальності. З такої перспективи підхід Арчер можна назвати “серединним”, але основною проблемою його є невизначеність межі між структурою й агентністю як аналітичними категоріями та як онтологічними сутностями.

За Арчер, саме процес морфогенезу і є “синтезом” структури й агентності, їх поєднанням і взаємодією. Стисло описати цикл морфогенезу можна як вплив (але не детермінацію) структурних умов, які попередньо виникли, на дії агентів (і агентність), наслідком яких є зміна структурних умов, і так далі. При цьому таку схему Арчер розглядає як притаманну чи не всім соціальним процесам — від творення і трансформації соціальності до творення і трансформації культури, агентності, інституцій, особистості тощо. Слід зазначити, що такий підхід до власне “моменту синтезу” видається

пліднішим для подальших досліджень, ніж структурація Гіденса, яку можна описати як нескінченний процес, постійний потік дій та вчинків, де дуже важко, якщо взагалі можливо, зафіксувати певні окремі моменти в часі, наприклад, задля аналізу соціальних змін чи трансформацій.

Слід наголосити, що існування морфогенетичної теорії у тому вигляді, якого дотримується М.Арчер, можливе винятково в межах критичного реалізму з його поглядом на суспільство і світ взагалі як стратифіковані, релятивні та не-редуковані. Подібне можна сказати і про теорії синтезу Гіденса, Бурдьє та інших. А отже, можна говорити, що синтезування як таке передбачає визначення світу як стратифікованого, структурованого, релятивного і не-редукованого.

Аргументом на користь теорії Арчер у контексті аналізу суспільства, що трансформується, є її наголос на емерджентних властивостях усіх учасників соціального процесу і взаємодії та на їхній відносній незалежності. Це дає змогу методологічно розвести впливи та вияви агентності й структурних елементів у процесі трансформації, водночас не редукуючи їх одне до одного. Отже, для сучасної української соціології теорія Арчер може бути корисна насамперед у дослідженнях соціальної адаптації людини до соціальних структур та інститутів, що трансформуються, та під час аналізу власне таких соціальних структур та інститутів і їх трансформацій.

Література

1. *Archer M.S.* Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory. — Cambridge, 1996.
2. *King A.* Against Structure: A Critique of Morphogenetic Social Theory // *Sociological Review*. — 1999. — Vol. 47. — № 2. — P. 199–227.
3. *Archer M.* Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach. — Cambridge, 1995.
4. *Giesen B.* Review Essay: Old Wine in New Bottles (Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach. By Margaret Archer) // *American Journal of Sociology*. — 1997. — Vol. 103. — № 2 (September). — P. 461–463.
5. *Zeuner L.* Margaret Archer on Structural and Cultural Morphogenesis // *Acta Sociologica*. — 1999. — Vol. 42. — № 1. — P. 79–87.
6. *Archer M.* For Structure: Its Reality, Properties and Powers. A Reply to Antony King // *Sociological Review*. — 2000. — S.n. — P. 464–472.
7. *Archer M.* Social Integration and System Integration: Developing the Distinction // *Sociology*. — 1996. — Vol. 30. — № 4. — P. 679–699.
8. *Perkmann M.* Social Intergarion and System Intergation: Reconsidering the Classical Distinction // *Sociology*. — 1998. — Vol. 32. — № 3 (August). — P. 491–507.
9. *Archer M.* The Myth of Cultural Integration // *British Journal of Sociology*. — 1985. — Vol. 36. — № 3 (September). — P. 333–353.
10. *Parker J.* Structuration. — London, 2000.
11. *Archer M.* Morphogenesis Versus Structuration: On Combining Structure and Action // *British Journal of Sociology*. — 1982. — Vol. 33. — № 4 (December). — P. 456–483.
12. *Lewis P.* Realism, Casuality and the Problem of Social Structure // *Journal for the Theory of Social Behaviour*. — 2000. — Vol. 30. — № 3. — P. 249–268.
13. *Bhaskar R.* Scientific Realism and Human Emancipation. — L., 1986.

14. *Domingues J.M.* Social Integration, System Integration and Collective Subjectivity // *Sociology*. – 2000. – Vol. 34. – № 2. – P. 225–241.
15. *Archer M.* Being Human: the Problem of Agency. – Cambridge, 2000. – Ch. 1. – P. 17–50.
16. *Archer M.* Realism and the Problem of Agency // *Journal of Critical Realism*. – 2002. – Vol. 5. – № 1 (May). – P. 11–20.
17. *Archer M.* “Realism and the Problem of Mediation between Structure and Agency” (PDF), keynote speech, presented at the 5th Annual IACR Conference, held at Roskilde University, Denmark, Friday 17 to Sunday 19 August 2001. – WSCR Archive. – <<http://www.raggedclaws.com/criticalrealism>>.
18. *Healy K.* Conceptualising Constraint: Mouzelis, Archer and the Concept of Social Structure // *Sociology*. – 1998. – Vol. 32. – № 3 (August). – P. 509–522.
19. *Zeuner L.* Theory of Culture: Margaret Archer Versus Classical Sociology // *Cultural Dynamics*. – 2001. – Vol. 13. – № 1. – P. 92–116.
20. Цит. за: *Sztompka P.* Evolving Focus on Human Agency in Contemporary Social Theory // *Sztompka P.* (ed.). *Agency and Structure: Reorienting Social Theory*. – S.l., 1994. – Ch. 2. – P. 25–59.
21. *Archer M.* Introduction. Realism in the Social Sciences // *Archer M., Bhaskar R., Collier A., Lawson T., Morrier A.* (eds.). *Critical Realism. Essential Readings*. – L.; N. Y., S.a. – Ch. 7. – P. 189–203.
22. *Castro F.W.* Book Review: Berth Danemark, Mats Ekstroem, Liselotte Jakobsen, Jan Ch. Karlsson: *Explaining Society. Critical Realism in Social Sciences* // *Acta Sociologica*. – 2002. – Vol. 45. – № 3. – P. 246–250.
23. *Nash R.* What is Real and What is Realism in Sociology? // *Journal for the Theory of Social Behaviour*. – 1999. – Vol. 29. – № 4. – P. 445–466.